

بەيتۇل ھېكمەت

شەمشىدىن ھاجى

بسمللاھىر رەھمانىر رەھىم

8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى(مىلادىيە 750 ـ يىلى) ئىبباسىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكى ئاساسەن توختاپ، سۇلالە ۋەزىيىتى كۇندىن ـ كۇنگە مۇقىملاشقان. بۇ چاغدا سۇلالە زېمىنى ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپالارغىچە كېڭەيگەن ئىدى. ئىبباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى 100 يىلدەك مەزگىلىدە(مىلادىيە 750 ـ يىلىدىن 842 ـ يىلىغىچە)، بولۇپمۇ خەلىپە ھارۇن رەشىد(مىلادىيە 786 ـ يىلىدىن 809 ـ يىلىغىچە سەلتەنەت سۇرگەن) ۋە خەلىپە مەئمۇن(مىلادىيە 813 ـ يىلىدىن 833 ـ يىلىغىچە سەلتەنەت سۇرگەن) ھاكىمىيەت يۇرگۇزگەن مەزگىلدە، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلارنىڭ تېزدىن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ جەھەتتە دۇنياۋى خاراكتېرلىك گۇللىنىش مەيدانغا كەلگەن. تەرەققىياتىرۇھىر ھاكىمدار خەلىپىلەر شۇنچە كەڭ زېمىنغا، جۇملىدىن مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۆزلىرىدىن ئالغا كەتكەن ئەللەرگە بولغان ھۆكۇمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ ۋە دىن تارقىتىشنىڭ ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش نىيىتىگە كېلىپ، بۇ ئىشنى يۇنان، پارس، ھىندىستان، رىم قاتارلىق ئەينى چاغدىكى مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ قەدىمىي ئىلىم ـ پەن مىراسلىرىنى يىغىپ ۋە رەتلەپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشقا ئۈيۇشتۇرۇش بىلەن باشلىغان.

ئەينى ۋاقىتتا باغدادتا تەسىس قىلىنغان "بەيتۇل ھېكمەت" مانا مۇشۇنداق شارائىتتا مەيدانغا كېلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمىي يازما مەدەنىيىتىنى قېزىش، ساقلاپ قېلىش، تەتقىق قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە ئالەمشۇمۇل تۆھپە قوشۇپ، ئەرەبلەردە مەيدانغا كەلگەن "ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىلىم ـ پەننىڭ بۇلىقى، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ خەزىنىسى، ئالىملارنىڭ مۇقەددەس قەسرى" دېگەندەك شان ـ شەرەپلەر بىلەن ناملانغان.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار نامبىرى

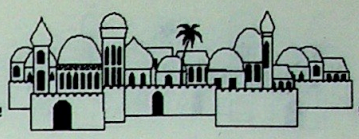

تەرجىمە ئىدارىسى، پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە كۈتۈپخانا قاتارلىق ئورگانلاردىن تەركىب تاپقان ''بەيتۇل ھېكمەت'' ئەينى ۋاقىتتىكى سۇلالە مەملىكىتى خاراكتېرلىك ئۇنىۋېرسال ئىلمىي تەتقىقات ئورگىنى بولۇپ، ''دارىل ھېكمەت''، ''ئاقىللار سارىيى'' دەپمۇ ئاتالغان. خەلىپە مەنسۇر(مىلادىيە 754 ـ يىلىدىن 775 ـ يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن) ۋە خەلىپە ھارۇن رەشىد مەزگىلىدە باغدادتا تەرجىمە ـ تەتقىقات ئورگىنى ۋە خەلىپىلىك كۈتۈپخانىسى تەسىس قىلىنغانىدى. خەلىپە مەئمۇن پۈتۈن سۇلالە بويىچە تەرجىمە ھەرىكىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ۋە مۇكەممەل ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن، 830 ـ يىلى يارلىق چۈشۈرۈپ، 200 مىڭ دىنار سەرپ قىلىپ، ئەسلىدىكى تەرجىمە ـ تەتقىقات ئورگىنى ۋە ئوردا كۈتۈپخانىسى ئاساسىدا دۇنياغا داڭلىق ''بەيتۇل ھېكمەت''نى قۇرۇپ چىققان ۋە بۇ ئورگان ئىسلام دۇنياسىدا دۆلەت دەرىجىلىك تۇنجى ئۇنىۋېرسال ئىلمىي تەتقىقات ئورگىنى ۋە ئالىي مائارىپ بىلىم يۇرتى بولۇپ شەكىللەنگەن.

بەيتۇل ھېكمەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئورگانلارنىڭ مەسئۇللۇقىغا بىلىمى چوڭقۇر ۋە مول بولغان ئالىم ـ ئۇلىمالار تەينىلەنگەن. مەسىلەن، مەشھۇر خىرىستىيان تېببىي ئالىمى ۋە مۇتەرجىم يەھيا ئىبنى مەسەۋەي(مىلادىيە 777—857) خەلىپە مەئمۇن تەرىپىدىن بەيتۇل ھېكمەتنىڭ تۇنجى باشلىقى قىلىپ تەينىلەنگەن؛ نېستورى دىنىدىكى مۇتەرجىم ۋە ئالىم ھۇنەيىن ئىبنى ئىسھاق(مىلادىيە 809—873) تەرجىمە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەينىلەنگەن ۋە ''مۇتەرجىملەر شەيخى'' دېگەن شەرەپ نامى بىلەن ئاتالغان. مۇسۇلمانلاردىن مەشھۇر ماتېماتىك ۋە ئاستىرونوم مۇھەممەد ئىبنى مۇسا خارەزمى(مىلادىيە 780—850)مۇ كۈتۈپخانا باشلىقى ۋە رەسەتخانا باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

خەلىپە مەئمۇننىڭ ئۆزى كامالەتلىك ئالىم بولغاچقا، ئىلىم ـ پەن جەھەتتە، ئىلمىي تەتقىقاتتا ھەممە جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشنى قوللاش يۆنىلىشىنى قوللانغان. شۇڭا، نۇرغۇن جايلاردىن بىرمۇنچىلىغان چوڭقۇر بىلىملىك ئالىملار ۋە مۇتەرجىملەرنى بەيتۇل ھېكمەتتە تەرجىمە ـ شەرھى ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۇقىرى مائاش بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتكەن، تەكلىپ قىلىشتا، يۇرت، ئىرق، مىللەت ۋە دىن ئايرىمىسى قويمىغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرەبلەرمۇ، غەيرىي ئەرەبلەرمۇ بار ئىدى؛ مۇسۇلمانلارمۇ، غەيرىي مۇسۇلمانلارمۇ، جۈملىدىن يەھۇدىي، سابىي ۋە

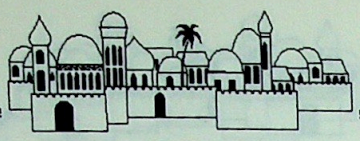

ئاتەش دىنىدىكىلەرمۇ بار ئىدى.

بەيتۇل ھېكمەت بەرپا قىلىنىپ 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتىدە، يۇنان، رىم، ئىران، ھىندىستان قاتارلىق قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ كىلاسسىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يىغىپ، تەرجىمە قىلىپ، شەرھلەپ، ساقلاپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ رونىق تېپىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

بىرىنچىدىن، قانچىلىك ئەجىر كېتىشىگە قارىماي، ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يىغىش، توپلاش، شەرھلەش ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتتە نەمۇنە تىكلەپ بەردى.

مىللەت، ئىرق، نەسەب، ئېتىقاد ئايرىماي، قايسى مىللەتنىڭ، قايسى تەبىقىنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەدەنىيەت مىراسىلا بولىدىكەن، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق بايلىقى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ بەردى.

دەرۋەقە، دارىل ھېكمەت مىڭ بىر جاپا ـ ئەمگەك بىلەن ۋە نۇرغۇن خىراجەت خەجلەپ يىغىپ توپلىغان ۋە تەرجىمە قىلدۇرغان نەچچە يۈز پارچە كىلاسسىك ئەسەر ھەرقايسى جايلاردىكى ھەر مىللەت ئالىملىرىنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ئىدى. دارىل ھېكمەتكە يۇقىرى ھەق بېرىپ تەكلىپ قىلىنغان يۈز نەچچىلىگەن ئالىم ـ تەرجىمانلارمۇ ھەرقايسى مىللەتلەردىن، ھەرقايسى تەبىقىلەردىن، ھەرقايسى دىنىي ئېتىقادتىكىلەردىن بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاج تاپقۇزۇشتىن ئىبارەت ئالىي غايە بىلەن جەملەنگەنىدى.

ئىككىنچىدىن، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان قەدىمكى يۇنان پەن ـ مەدەنىيىتى مىراسلىرىنى قۇتقۇزۇپ ساقلاپ قالدى. ھەرقايسى جايلاردىن نەچچە يۈز خىل قەدىمكى يۇنان پەلسەپىسى ۋە ئىلىم ـ پەن ئەسەرلىرىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ۋە قول يازما نۇسخىلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، يىغىپ كېلىپ، رەتلەپ، سېلىشتۇرۇپ، تۈزىتىپ چىقتى ۋە ساقلىدى. خەلىپە مەئمۇن ئالدى بىلەن مۇتەرجىم سالامنى كونىستانتىنوپولدىكى ۋىزانتىيە پادىشاھ ئوردىسىغا ئەۋەتىپ، ئۇ يەردە تۇرۇۋاتقان يۇنان تىلىدىكى ئەتىۋارلىق ئەسەرلەرنى قىممەت باھادا سېتىۋېلىپ ئەكەلدۇردى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ھۇنەيىن ئىبنى ئىسھاق(مىلادىيە 809—877)نى ئىراق، شام(سۇرىيە)،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار نامبىرى

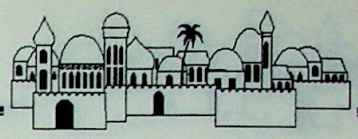

مسسر، رىم قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، قەدىمىي ئەسەرلەرنى يىغىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ھۇنەيىن گىرېك تىلى، پارس تىلى، قەدىمىي سۇرىيە تىلى ۋە ئەرەب تىلىغا پىششىق، تەرجىمىشۇناسلىقتا داڭ چىقارغان ھەم تېبابەتچىلىككە ئۇستا ئالىم ئىدى. كەسىپ ئەھلىلىرى ئەۋەتىلىپ، ھەرىيەر ھەرىيەردىن ئەتىۋارلىق قەدىمىي ئەسەرلەرنى يىغىپ توپلاش نەتىجىسىدە، بەيتۇل ھېكمەتنىڭ كۇتۇپخانىسىدا گىرېكچە، قەدىمكى سۇرىيەچە، پارسچە، ئىبرايچە، ناباتىچە، سانسكرىتچە، ئەرەبچە قاتارلىق تىللاردىكى پەلسەپە، تەبىئىي پەن، ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى، ئەدەبىيات ۋە تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسلى نۇسخا ۋە قول يازما ئەسەرلەردىن نەچچە ئون مىڭ نۇسخا ساقلانغان بولۇپ، ئالىملارنىڭ تەرجىمە، تەتقىقات ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى نۇرغۇن ئەتىۋارلىق ۋەسقىلەر بىلەن تەمىنلىگەنىدى.

ئۇچىنچىدىن، بەيتۇل ھېكمەت بىنا قىلىنغاندىن كېيىن، تەرجىمە خىزمىتىنى ئۆزىنىڭ قارىمىقىدىكى تەرجىمە ئىدارىسىغا مەركەزلەشتۇرۇپ، تەرجىمە پائالىيىتىنى ئەۋجىگە كۆتۇردى. بۇ خىل تەرجىمە ھەرىكىتى ئۇمەۋىيە سۇلالىسى ۋاقتىدىلا باشلانغان بولسىمۇ، ئەممىا كۆلەملەشمىگەن ۋە مۇكەممەللەشمىگەنىدى. 9 ـ ئەسىر، بولۇپمۇ خەلىپە مەئمۇن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋر تەرجىمە ھەرىكىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. بۇ دەۋردىكى تەرجىمە ئىدارىسىدىكى ئالىملارنىڭ كۆپىنچىسى كۆپ خىل تىلغا ماھىر بولۇپ، ھەم مۇتەرجىم، ھەم تەتقىقاتچى ئىدى. ئۇلار قەدىمىي يۇنان، پارس، ھىندىلارنىڭ ئىلىم ـ پەن جەھەتتىكى نەچچە يۈز خىل قەدىمىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ۋە شەرھىلەپ چىققان ھەمدە ئىلگىرى تەرجىمە قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنى سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىپ، ئۆزگەرتىپ ۋە قايتا تەرجىمە قىلىپ ئىشلىگەن. ئۇلار بۇ ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدە نۇرغۇن تۈزىتىش، شەرھلەش، گۇمانىي مەسىلىلەرنى قويۇش، تولۇقلاپ تۇغرىلاش، مۇھىم مەزمۇنلارنى تەرمىلەش، مۇھاكىمە باھاسى بېرىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىي قاراشلىرىنى نامايان قىلغان؛ كۆپ قېتىم تىلدىن تىلغا تەرجىمە قىلىنىش نەتىجىسىدە ئەسلى مەنىسى بۇرمىلىنىپ كەتكەن ئەسەرلەرنى سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىش، قايتا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق، ئەسەرنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ھېسابلىنىشچە، تەرجىمە ئىدارىسىدە تۇرلۇك ئىلىم ـ پەن ساھەلىرىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان مەشھۇر ئەسەرلەر

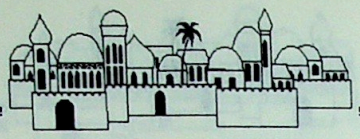

نەچچە يۈز خىلدىن ئاشىدىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە يۇنان تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر ئەڭ كۆپ بولۇپ، پەلسەپە، لوگىكا، سىياسىيشۇناسلىق، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، فىزىكا، تېببابەتچىلىك، كىمىياگەرلىك(مېتال تاۋلاش)، جۇغراپىيە قاتارلىق ساھەلەردىكى ئەسەرلەر 100 خىلدىن ئاشىدىكەن، بۇلاردىن: ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، «قورال پەنلەر»، «كاتېگورىيە»، «شەرھى»، «لوگىكا»، «فىزىكا»، «ئېتىكا»، «ئالەم توغرىسىدا»، «بارلىققا كېلىش ۋە يوقىلىش»، «بەس ـ مۇنازىرە»، «روھ توغرىسىدا»، «مېتېئورولوگىيە»، «ھايۋانات تەزكىرىسى»، «شېئىرىيەت»، «مەسىلىلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى؛ پىلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت»، «قانۇن»، «سىياسىيون»، «دانالار»، «ياقلاش» قاتارلىق ئەسەرلىرى؛ پىتاگۇراسنىڭ «ئالتۇن ھېكمەتلەر» دېگەن ئەسىرى؛ بوفلىنىڭ «لوگىكا مۇقەددىمىسى» دېگەن ئەسىرى؛ ئۇقلەنىڭ «گېئومېتىرىيە قائىدىسى» دېگەن ئەسىرى؛ پىتولېمىينىڭ «تۆت قامۇس»، «ئاسمان جىسىملىرى قامۇسى»، «جۇغراپىيە»، «ئوپتىكا» قاتارلىق ئەسەرلىرى؛ ئارخىمېدنىڭ «شار ۋە سىلىندىر توغرىسىدا»، «تەكشىلىك مۇۋازىنىتى»، «چەمبەر ئايلانمىسى ئېنىقلىمىسى»، «لەيلىگۈچى جىسىم توغرىسىدا»، «قانۇن» قاتارلىق ئەسەرلىرى؛ گىرېئىن(گالېن)نىڭ «ئاناتومىيە»(يەتتە جىلد)، «ماھارەت» قاتارلىق تېببابەتكە ئائىت بارلىق ئەسەرلىرى؛ ھىپپوگرات بىلەن پائولنىڭ تېببابەتكە ئائىت بارلىق ئەسەرلىرى قاتارلىقلار بار.

ئاساسلىقى پارسلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئۇمەييەلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىلىرى پارس كىلاسسىك ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىشقىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شۇڭا، پارسلارنىڭ ئاساسلىق كىلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. پارسچىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان تارىخ، تىل، ئەدەبىيات، دىن قاتارلىقلارغا دائىر ئەسەرلەر 20 نەچچە خىل بولۇپ، «پېرىسىيە خانلىرىنىڭ تارىخى»، «ئەييىنامە»، «مەزدەك»، «شاھ تاجى»، «كەلىلە ۋە دىمنە»، «ھەزار ئەفسانە»(مەلۇم ھېكايە)، «ئاۋىستا»، «زەنگىۋىتا»، «زوروئاستىرنىڭ مۇرىتلىرى»، «نەمرۇد»، «بەھرام نىتۇس»، «رۇستەم بىلەن ئىسفەندىيار» قاتارلىقلار بار.

ھىندىستاننىڭ سانسكرىت تىلىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، تېببابەتچىلىك جەھەتتىكى ئەسەرلىرى 30 خىلغا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

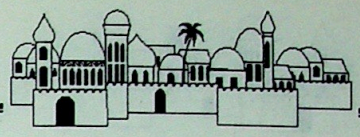

يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاسترونومىيەگە ئائىت «سىند ـ ھىند»(«بەررا ھېمەيىسقۇتا سىند ـ ھىند»)؛ تېببابەتچىلىككە ئائىت «سوسرودو» («سوستىلاتا»)، «چاكار تېببابەت مەجمۇئەسى»؛ ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدىن: «ئابىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى»، «ھىندىستان ئەر ـ ئايالىرىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلى»، «ئادەم ئۆلتۈرۈپ ئادەتلىنىپ قالغان ھىندىستان پادىشاھى»، «ساناقنىڭ تەدبىرى»، «بەيدبا ھېكمەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

ئەمەلىيەتتە پارسچە نۇسخىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان «كەلىلە ۋە دىمنە»، «ھەزار ئەفسانە»(مىڭ ھېكايە) قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ ئەسلىدە ھىندىستاننىڭ سانسكرىت تىلىدىكى ئەسەرلىرى ئىدى. بۈگۈنگە قەدەر دۇنيادا ئورتاق قوللىنىپ كېلىۋاتقان ''ئەرەب رەقىمى''نىڭ نۆل رەقىمى ۋە ئۇنىڭ ئونلۇق ئۇلۇشلەر خانىسى ئۇسۇلىنىمۇ ئەرەبلەر مۇشۇ مەزگىلدە ھىندىستاننىڭ ماتېماتىكا بىلىملىرىنى ئۆزلەشتۈرگەندە ھىندىستاندىن كىرگۈزۈپ قوبۇل قىلىپ، ئاندىن غەربكە، جۈملىدىن پۈتۈن دۇنياغا تارقاتقان(ھىندىستاندا نۆلنىڭ بەلگىسى ئەسلىدە چېكىت «.» ئىدى. غەربكە تارقالغاندىن كېيىن چەمبەر«0»گە ئۆزگەرتىلگەن. ئەمەلىيەتتە ئەرەبلەر ھازىرغىچە ئۆز رەقىمىدە نۆل«0» ئورنىدا چېكىت«.»نى ئىشلىتىپ كەلمەكتە).

ئەينى ۋاقىتتا ھىندىستان تېۋىپلىرىنىڭ تېببابەتچىلىك ماھارىتى ھەقىقەتەن يۇقىرى ئىدى. شۇڭا، ئەرەبلەر ھىندىستاننىڭ تېببابەتچىلىك ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپلا قالماستىن، باغداد قاتارلىق جايلاردىكى شىپاخانىلارنىڭ ھەممىسىدە ھىندىستانلىق تېۋىپلارنى تەكلىپ قىلىپ دەرس ئۆتكۈزگەن ياكى تېۋىپلىق قىلغۇزغان.

بۇلاردىن باشقا، باناتى تىلىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىككە دائىر ئەسەرلەرمۇ 20 خىلغا يېتىدۇ. قەدىمكى سۇرىيە تىلى، ئىبراي تىلىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە پەن ـ تېخنىكىغا دائىر ئەسەرلەردىنمۇ نەچچە ئون خىلى بار.

داۋىل ھېكمەت تەرجىمە پائالىيىتى داۋامىدا، يەنە كوللېكتىپ بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ تەرجىمە ۋە بايان قىلىش ئۇلگىسىنى تىكلەپ بەردى. بەيتۇل ھېكمەتتە تەرجىمىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك ۋە مۇھىم دەپ قارالغان ئەسەرلەرنى تەرجىمان ۋە ئالىملار بۆلەكلەرگە تەقسىم قىلىۋېلىپ تەرجىمە قىلدى ۋە شەرھىلىدى، دەسلەپكى تەرجىمە ئارگىنالى پۈتكەندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىپ تەرجىمىسىنى

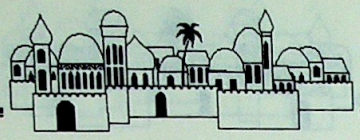

تەھرىرلىدى، ئاخىردا باش تەرجىمان تەكشۈرۈپ بېكىتىپ چىقتى. بەزى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسى نەچچە ئەۋلاد تەرجىمانلارنىڭ دەسلەپ تەرجىمە قىلىشى، قايتا تەرجىمە قىلىشى ئارقىلىق ئاندىن تاماملاندى.

تۆتىنچىدىن، بەيتۈل ھېكمەت ھەرخىل پەنلەر بويىچە ئىلمىي دوكلات ۋە مۇھاكىمە ـ مۇنازىرە يىغىنلىرىنى دائىم ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى، يىغىن مەزمۇنى پەلسەپە، دىنشۇناسلىق، ئاستىرونومىيە، تېببابەت، ئەدەبىيات قاتارلىق ساھەلەردە بولاتتى. مۇھاكىمە ـ مۇنازىرە يىغىندا ھەرخىل قاراشتىكىلەر ئەركىن ـ ئازادە سۆزلەپ ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى بايان قىلاتتى، ئەركىن مۇھاكىمە قىلىشتەك ئىلمىي كەيپىيات ناھايىتى قويۇق ئىدى. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بەيتۈل ھېكمەت بىر قېتىم خىرىستىيان دىنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھىيەت قارىشى توغرىسىدا مۇنازىرە يىغىنى ئۆتكۈزگەن. خەلىپە مەئمۇن بىر ئالىم سۈپىتىدە بۇ ئىلمىي مۇھاكىمە پائالىيىتىگە قاتناشقان. يىغىندا، خىرىستىيان ئېپىسكوپى سۆۋدۇس ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە زىت قاراشلىرىنى يوشۇرماستىن بايان قىلغان. خەلىپە مەئمۇن ۋە ئىسلام ئالىملىرى ئۇنىڭ قاراشلىرىنى كۆڭلىگە ئالمىغان، بەلكى تەڭ باراۋەر پوزىتسىيەدە تۇرۇپ ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلغان.

بەيتۈل ھېكمەت يەنە كىتاب يازغان ۋە تەلىمات ئىجتىھات قىلغان ئالىملارنى مۇكاپاتلايتتى، ئۇلارنىڭ ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە يۇقىرى ھەق بېرەتتى.

بەشىنچىدىن، بەيتۈل ھېكمەت يەنە ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش مەركىزى ئىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا رەسەتخانا(ئاستىرونومىيەلىك كۆزىتىش ئۆيى)، تېببىي مەكتەپ، ئاستىرونومىيە مەكتىپى بار ئىدى. ھەرقايسى جايلارنىڭ تالىبۇل ئىلىملىرى بەيتۈل ھېكمەتكە كېلىپ، داڭلىق ئالىملارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن ھەرساھە پەنلىرى ئىلىملىرىنى ئۆگىنەتتى. بىرمۇنچە مەشھۇر ئالىملارمۇ ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن باغدادقا كەلگەنىدى. مەسىلەن، پەيلاسوپ ئەل كىندى، ئەدىب ئەل جاھىز، تارىخچى ۋە جۇغراپىيەشۇناس مەسئۇدى، ماتېماتىك خارەزمى قاتارلىق ئالىملار بەيتۈل ھېكمەتتە ئالىي بىلىملەردىن دەرس بەرگەنىدى.

بەيتۈل ھېكمەت تەربىيەلەپ چىققان شاگىرتلاردىن نۇرغۇنلىغان يۇقىرى بىلىملىك ۋە كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارلىق ئالىم ۋە تەرجىمەشۇناسلار مەيدانغا كېلىپ، خەلىپىلىكنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى زور دەرىجىدە

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار نامىبرى

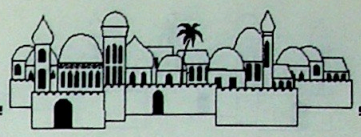

ئۆستۈرگەن ۋە شۆھرىتىنى ئاشۇرغان. ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئىلمىمۇ تەرجىمە ھەرىكىتى ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ تۈرلۈك ئىدىئولوگىيەلىك ماتېرىياللىرىنى ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ ئېتىقادى ئاساسىدا كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتقان.

ئالتىنچىدىن، دارىل ھېكمەت قەدىمكى شەرق ۋە غەرب ئىلىم ـ پەن مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر مىراسلىرىنى يىغىپ ساقلاپ، ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئارقىلىق ئەرەب ـ ئىسلام ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيىتىنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي تېپىشى ۋە گۈللىنىشىنى يۈكسەلدۈردى، مۇسۇلمانلاردىن ھەرسىاھە ئالىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ رونىق تېپىشى، ھەرقايسى تەبىئىي پەن ئىلىملىرىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى، دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەلىماتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى.

دەرۋەقە، دارىل ھېكمەتنىڭ تۈرتكىسىدە كېيىنچە ئەرەب ۋە مۇسۇلمانلاردىن ھەرقايسى ئىلىم ساھەلىرى بويىچە نۇرغۇنلىغان ئالىملار، جۈملىدىن ئاسترونوم، ماتېماتىك، فىزىك، خىمىك، جۇغراپىيەشۇناس، تارىخشۇناس، داڭلىق تېۋىپ، تىلشۇناس، پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇرلار مەيدانغا كەلدى، ئۇلار تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەردىن ئىلھام ئېلىپ، بۇ ئەسەرلەردىكى قاراشلارنى تېخىمۇ بېيىتتى ۋە شۇ ئاساستا يېڭى ـ يېڭى نەزەرىيە، قاراشلارنى ئىجتىھات قىلىپ ئىنسانىيەتكە يېڭى تۆھپىلەرنى قوشتى.

بۇ مەزگىلدە بەيتۇل ھېكمەت ھەقىقەتەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاسسىملاتسىيە(قوبۇل قىلىش) ئىقتىدارىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈردى. يۇنان، پارس، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەر مەدەنىيىتىدىن قوبۇل قىلغۇدەكلا ئېلىمىنت بولسا، ئىسلام ئېتىقادىغا خىلاپ كەلمىسلا ئۇنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈردى. ئىلىم ـ پەن ساھەلىرىدىنلا ئەمەس، بەلكى تىل ـ ئەدەبىيات جەھەتتىمۇ بۇ ھالەت ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولدى. ھەتتا ئىسلام دىنىنىڭ ئادەم ۋە ھايۋانلار سۈرىتىنى سىزىشقا ئىجازەت بەرمەسلىك ئالاھىدىلىكى سەۋەبىدىن، گەرچە يۇنان ۋە رىملىقلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى گۈزەل سەنئىتىنى ئۆز پېتىچە قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل سەنئەت شەكلىدىن پايدىلىنىپ، خەتتاتلىق سەنئىتى، نەققاشلىق سەنئىتى، بېزەكچىلىك سەنئىتى، گۈل ـ گىياھ سىزمىچىلىقى سەنئىتى، گېئومېتىرىيە ۋە

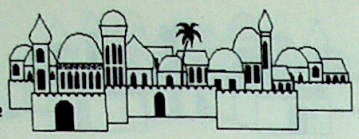

گېئومېتىرىيەلىك سەنئەت قاتارلىقلارنى تەرەققىي قىلدۇردى.

مىلادىيە 1065—1067 ـ يىللىرى سالجۇقلار سۇلالىسىنىڭ باش ۋەزىرى نىزامۇل مۇلك باغدادتا نىزامىيە مەدرىسە(ئۇنىۋېرسىتېت)نى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، بەيتۇل ھېكمەت شۇ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلىپ يەنىلا ئىسلام ئىلىم ـ پەن مەركىزى بولۇپ كەلگەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى»(خەنزۇچە)، سىچۈەن لۇغەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى.

2. ئابدۇراھمان نا جۇڭ: «ئەرەب ئومۇمىي تارىخى»(خەنزۇچە)، سودا نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى.

3. ئابدۇراھمان نا جۇڭ: «ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى»(ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.

4. جىن يىجۇ: «ئىسلام دىنى لۇغىتى»(خەنزۇچە)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى.

5. ئابدۇراھمان نا جۇڭ: ئەھمەد ئەمىننىڭ «ئەرەب ـ ئىسلام مەدەنىيىتى تارىخى»(خەنزۇچە) 2 ـ قىسىم 1 ـ كىتابقا مۇقەددىمە، سودا نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى.

6. بېرناد لېۋىس: «تارىختىكى ئەرەبلەر»(ئۇيغۇرچە)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىل نەشرى.